İRAN ve TÜRKLER

Giriş

İran, güneybatı Asya'da yer almakta olup, güneyde Basra Körfezi (İran Fars Körfezi demektedir) ve kuzeyde Hazar Denizi ile çevrili bir ülkedir. Batı sınırında Türkiye ve Irak, kuzey sınırında Ermenistan, Azerbaycan, Hazar Denizi ve Türkmenistan, güneyde Umman Körfezi, doğu sınırında ise Afganistan ve Pakistan yer almaktadır. Bugün, İslâm Cumhuriyeti olan İran, Şiiliğin Caferilik mezhebini resmi mezhep olarak kabul etmiştir. Ülke eyaletlere (30 Eyalet) bölünmüştür. Ülkede yaşayan etnik gruplar çeşitlilik arz etmekle beraber en önemlileri Fars, Türk (30 milyon civarında), Kürt ve Araplar oluşturmaktadır. Ayrıca Lur (Lor), Beluç, Tacik ve Afgan toplulukları da bu coğrafyada yaşamaktadırlar. Ülkede yaşayan Fars, Azerbaycan Türkleri ve Araplar Şii olup, Kürtler ve Beluçlar ile Horasan ve Gülistan Eyaleti'nde yaşayan Türkmenler Sünni'dirler. Nüfusunun yaklaşık %40'ını Türklerin (Azerbaycan Türkleri, Kaşkaylar, Halaçlar, Türkmenler) oluşturduğu 72 milyonluk İran'da halkın %7'si Sünni'dir. Ülkede Ermeni (150.000), Yahudi, Ortodoks Gürcü, Hindu ve Zerdüştler de yaşamaktadırlar.

İran coğrafyası, Orta Doğu'nun merkezinde yer almakta olup bir köprü gibi Hazar Denizi'ni Fars Körfezi'ne bağlamaktadır. Ticaret yollarının güzergâhında olan İran, doğudan batıya göçlerin de istikametinde yer almaktaydı. İşte bu stratejik öneminden dolayı da ilk çağlardan itibaren istilalara sahne olmuştur.

Türklerin İranlılarla ilişkiler kurdukları kültür çevresi daha çok Batı Türkistan olmuştur. Zira Türklerin ilk karşılaştıkları ve tesir aldıkları kültür, Batı Türkistan ve dolayısıyla İran kültürü idi. Bunu kanıtlayan bir husus, Türk mitolojisi ve inançlarında İran'ın en eski tesirlerine rastlanmasıdır.

İlk çağlardan itibaren Orta Asya'nın içlerinde İranlı (Aryan) kavimlere rastlamak mümkündür. Aynı şekilde Batı Türkistan, Kuzey-doğu İran ve Afganistan'ın kuzeyinde de Altaylı kavimlerin izlerine rastlanmaktaydı. İlk çağda iki kavim de atlı idi ve devamlı hareket halindeydiler. Bu yüzden de kesin sınırlar çizmek mümkün olmuyordu. Gerçek atçı ve at yetiştirici kavimlerin başında gelen Türkler, at kültürü bakımından İran ve Çin medeniyetlerine tesirler yapmışlardır.

Hun çağında İran ile yakın ilişkiler kurulmuştu. Moğolistan'daki Hun mezarlarında İran kumaşlarına rastlanmaktadır. Ticaret yolu ile bu kumaşlar Moğolistan'a kadar yayılmıştı. Orta Asya şehirlerinde İranlı ticaret kolonileri meydana geliyordu. Büyük bir Hun devletinin kurulması birçok İranlı tüccar ve kervancıyı bu bölgeye çekmişti. Bu İranlı koloniler, Göktürk ve Uygur çağında daha da çoğalmışlardır.

Türkler açısından İran coğrafyası, Orta Asya'dan batıya (Anadolu'ya) olan göçün tam ortasında yer almaktadır. Özellikle yoğun mücadelelerin yaşandığı Horasan bölgesi, batıdan doğuya Türk ülkelerinin bitip İran yurdunun başladığı bir alanı oluşturmuştur. İran yüzyıllarca Anadolu'ya olan yoğun Türk göçleri için köprü vazifesi görmüştür. Özellikle Oğuz grubu Türkleri için geçit vazifesi görmüştür.

İran içinde barındırdığı medeniyetler ve onların oluşturduğu kültürler sebebiyle Türkler açısından her zaman önemli olmuştur. İskit (Saka)-Pers mücadeleleriyle başlayan ilişkiler Hun çağında devam etmiş, Göktürk-Sasani [Şahnâme'de Turan-İran mücadeleleri ve Turanlıların başbuğu Afrasyap ya da Alp Er Tonga] ve Safevi-Osmanlı mücadeleleri şeklinde tarihi süreçte yerini almıştır. Bugün ise Türkiye Cumhuriyeti ve İran İslâm Cumhuriyeti devletlerinin ilişkileri sürmektedir.

Türkler İran'a geldiklerinde zengin bir medeniyetle karşılaşmışlar ve bu medeniyetin unsurlarını kurdukları devletlerinde kullanmışlardır. Türklerin İran coğrafyasında kurdukları devletlerde -özellikle Selçuklularda- resmi yazışmalarda Farsça ve devlet işlerinde İranlı görevliler etkili olmuşlardır. Hükümdar unvanları Farsça olmuş ve hatta Osmanlı hükümdarlarının kızlarının isimleri bile genellikle Farsça çiçek isimleri olmuştur. Fars etkisinin karşısında Türk etkisi ise Safevilerle birlikte açık olarak hissedilmeye başlanmıştır. İran coğrafyasında Türkmen aşiretlerinin yoğun olarak yaşaması sayesinde Türkçe konuşma oranı artarken orduda ve sarayda Türkçe konuşulmuş ayrıca devlet teşkilatındaki unvanlar da genelde Türkçe olmuştur. Tarih yazımında özellikle Türkmen yazarların kitaplarında On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin kullanılması önemlidir. Bunda temeli Çağatay ve Ak Koyunlu mirası oluşturmaktadır. Zira Safeviler Ak Koyunlu mirasına konmuşlardır.

Eskiçağ'da İran

Eski İran Kültürü, büyük bir uygarlık birikimin ürünüdür. Dolayısıyla İran, tarihin en eski uygarlıklarından biri olup oldukça erken sayılabilecek bir tarihte insan yerleşmelerine sahne olmuştur. İran'ın tarih öncesi devirleri hakkında elimizdeki malumat sınırlı olmakla birlikte Güney İran'ın Paleolitik (600.000-10.000) dönemde insanlarla meskûn olduğu bilinmektedir. M.Ö. VII. bin yılda ise Neolitik Tepe Tange Çakmak yerleşmesi sivrilir. İran yaylasında M.Ö. VI-IV. bin yıllara tarihlenen köy ve tarımsal etkinlik izlerine rastlanmıştır. En ünlü sit, Kâşan yakınlarındaki Siyelk Tepe'dir. Siyelk Tepe Uygarlığı, Kalkolitik (Bakır) Çağ'a (M.Ö. 5-3 bin) aittir. Bu yerleşmenin Sami veya Hint-Avrupa kökenli değil aksine Asyalı bir halk tarafından kurulduğu sanılmaktadır.

İlkçağ'da İran'da kuzeyde ne zaman geldikleri tam olarak bilinmeyen Orta Asya'dan gelen halklar (Ön Turanlılar veya Proto-Alp'ler), güney ve güney batıda Elam Uygarlığı ve Hint-Avrupa (Aryan) toplulukları vardı. Bugün İran kelimesinin kökeni olarak düşünülen Aryan (Arya, Arî, Aryayî, Ariyayi) denilen Antik İran halkları, M.Ö. II. bin yılda İran platosuna göç ederek yerleşmişlerdi.

M. Ö III. bin yılda güneybatı İran'da ve güney Mezopotamya'da yükselen Elam Uygarlığı, İran'da tarihi bilinen ilk siyasal oluşum ve kültür olup İran'ı o dönemin uygarlık merkezi durumuna getirmiştir. Elamlılar, M.Ö. 3000-640 yılları arasında yaşamış ve üç büyük boyun bir araya gelmesinden kurulu siyasal bir güç olmuşlardır. Zagros Dağları'nın eteklerinde Mezopotamya ile ilişkide olan Elam ülkesinin Asyalı halkları, sonradan yüksek yaylalarda da benimsenen kendi yazılarını geliştirmişlerdir. Eklemeli bir lisan olan Elam dilinin ne Hint-Avrupa, ne Sami, ne de Sümer ve Hurice ile dil bağlantıları bulunamamıştır. Elam Uygarlığı'nın başkenti Susa (Sus, Susiane),

bugün İran'ın güney batısında başkenti Ahvaz olan Huzistan eyaletindedir.

Elam medeniyetinin sükûtunun ardından başlayan Med dönemi, İran'ın dünya tarihinde öne geçmesine neden olmuştur. İran'daki kavimleri güçlü bir siyasal birlik haline getirerek bölgenin siyasal hayatında rol oynayacak duruma getiren Medler, M. Ö. 2000'lerde Kafkaslar üzerinden İran coğrafyasına girmişler ve Hazar Denizi'nin güneyine yerleşmişlerdir. Daha sonra yayılmaya başlayan Medler, yoğun olarak Hemedan merkez olmak üzere Batı ve Güney İran'da varlıklarını sürdürmüşlerdir.

M.Ö. VIII. yüzyılda kurdukları Med İmparatorluğu ile kendilerinden sonra İran'ı bir bütün olarak birleştirecek Pers İmparatorluğu'nun oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Anadolu'nun bir kısmını ve Mezopotamya'yı içine alan bir imparatorluk kuran ve 151 sene İran'da yönetimi ellerinde bulunduran Medlerin başkenti bugün batı İran'daki Hemedan (Ekbetana)'da idi. Medler, aynı zamanda Zerdüşti inancının İran'da yayılmasını sağlayarak bölgenin dinsel ve inanç yapısını etkileyecek bir oluşumun da kurucuları olmuşlardı. Önce Medler, daha sonra Persler dönemi İran'ın kendi sınırlarının ötesine taşımasına yol açmış, Med ve Pers İmparatorlukları, İran merkezli büyük devletler olarak hem İran'a hem de İran'ın çevresindeki ülkelere egemen olmuşlardır. Med hakimiyetine Ahamenişler (Ahameniler, Hehâmenişiyân) son vermiştir. Ahameni adı, hanedanlığın kurucusu "Ahemenes" ten gelmektedir. Bu ad aynı zamanda yaklaşık 200 yıl imparatorluğu yönetmiş olan Pers kraliyet ailesinin adıdır.

Medlerden sonra gelen ve onlarla etnolojik ve kültürel açıdan akraba olan Ahameniş Hânedanı'nın kurmuş olduğu Pers [Fars] İmparatorluğu (M.Ö. 550-332), İran'ın kendi çevresini egemenlik altına aldıktan sonra tüm Anadolu'yu işgal etmiş ve Ege Denizi'ne kadar olan alanda uzun süre hükümranlığını sürdürmüştür. Perslerin anayurdu Persia'dır. Yeri, Zagros sıradağlarının güney ucunda yer alan bugünkü Fars eyaletine yaklaşık olarak denk düşmektedir. Hint-Avrupa koluna mensup Persçe [Eski Farsça] konuşan Ahameni dönemi Persleri, dilleri bakımından İranî diye tanımlanan geniş bir topluluğun koluydu.

Büyük Kirus/Kyros[1] (Keyhüsrev, M.Ö. 559-530) ve I. Dareios (Daryus/Dara M.Ö 522-486) yönetiminde Pers İmparatorluğu o zamana kadar insanlık tarihindeki en büyük imparatorluk haline gelmişti. Bu imparatorluğun sınırları doğuda İndus Nehri ve Ceyhun Nehri'nden, batıda Akdeniz'e uzanıyor, Anadolu ve Mısır'ı kapsıyordu. Pers İmparatorluğunun tesis ettiği barış, sükunet ve hoşgörü ortamında ziraat ve ticaret artmış, refah yükselmiş ve bölge insanlarının yaşam kalitesi yükselmiştir.

Hindistan'a kadar egemenlik alanı kuran Pers İmparatorluğu, Makedonya Kralı Büyük İskender'in Hindistan'a kadar uzanan alanda kendi devletini kurması ile sona ermiştir. İskender, M.Ö. 332 yılında son Pers (Ahameniş) İmparatoru III. Darius'u meşhur İsos Savaşı'nda yenerek Pers İmparatorluğu'nu tarihten silmiştir. İskender, daha sonra Ahameniş topraklarının yönetimini üst düzey komutanlarına bırakarak bölgeden çekilmiştir. Büyük İskender aynı zamanda Helenistik kültürü de İran topraklarına taşımıştır. Milat sonrası yıllarda Romalıların Anadolu ile beraber

---

[1] Büyük Kyros, M. Ö. 539 yılında Heredot'un bildirdiğine göre imparatorluğunun sınırlarını Amu Derya üzerinden doğuya doğru geni**Antik Pers Tarihi**, Çev: A. İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 21.

Ortadoğu topraklarını egemenlikleri altına almasıyla hem Helenistik kültür hem de Perslerden gelen etkilere bu bölgelerde son verilecektir.

Büyük İskender'den sonra İran bölgesi, onun kumandanlarından Selevkos'un eline geçmiştir. Selevkos, başkentini Suriye'ye taşıyınca doğuyu ihmal etmiştir. Selevkosların bütün güçlerini batı sınırlarına harcayıp doğuyu ihmal etmeleri neticesinde ise doğu eyaletleri merkezden bağımsız hareket etmeye başlamış ve bu eyaletlerden Parthia eyaletindeki Parni kabilesinin reisi Arsakes, Selevkoslara karşı ayaklanarak, diğer kabileleri kendi önderliğinde birleştirdikten sonra Part İmparatorluğu'nu kurmuştur (M.Ö. 250).

Partlar, Aral Gölü ile Hazar Denizi bölgesinden göç eden, İskitlerle akraba [İskit-Turanî] göçebe bir kavimdir.[2] Onlar, gerçek anlamda İran sahasına Orta Asya göçebe kimliğinin ilk taşıyıcıları olmuşlardır. M.Ö. III. yüzyılda ortaya çıkan bu imparatorluğu yöneten hanedana, Arsasid Hanedanı (Aşkâniyân) denmektedir. Partlar (Arsaklar, Pehlevîler), yaklaşık olarak 500 yıl hüküm sürmüşler ve bu dönemde Roma'nın genişlemesine engel oldukları ve önemli ticaret güzergâhlarını ellerinde bulundurdukları için onların baş düşmanı olmuşlardır.

Part İmparatorluğu, Roma ile yapılan sonu gelmeyen savaşlar ve taht kavgaları neticesinde zayıfladıktan sonra Fars eyaletinin hâkimi Erdeşir, Partlara karşı ayaklanıp Sâsani İmparatorluğu'nu kurmuştur (M.S. 224). Böylece İran'ın yeniden güçlü bir devlet olarak ortaya çıkışı, M.S. III. yüzyılın ilk yarısında kurulan Sâsani İmparatorluğu (M.S. 224-651) döneminde gerçekleşmiştir.

Sâsaniler, kurdukları devlet ile Ortadoğu ve Anadolu bölgelerinde Romalıların komşusu düzeyine geldiler. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra ortaya çıkan Doğu Roma [Bizans] İmparatorluğu döneminde Sâsaniler güçlü bir devlet olarak varlıklarını sürdürdüler ve Bizans'ı yenerek Karadeniz kıyısındaki topraklara sahip oldular. İran'ın tamamını, Kafkasya, Küçük Asya'nın bir kısmını ve Türkmenistan bölgesini ellerine geçiren Sâsaniler, ülkeyi ekonomik ve askeri alanda reformlarla geliştirmeye çalışmışlardır.

Sâsaniler zamanında İran'da Zerdüştîlik devlet dini haline gelmiş ve İran kimliği öne çıkarılmıştır. Yine İran adının da ilk kez bütün bu coğrafyayı kapsayacak biçimde onlar tarafından kullanıldığı varsayılmaktadır. Sâsaniler döneminde dini azınlıklar (Hıristiyanlar ve Yahudiler) özel bir vergi ödemek şartıyla serbestçe hareket edebiliyorlardı. Sâsaniler zamanında İran'da sanat, müzik ve mimari alanlarında önemli gelişmeler kaydedilmişti. Ayrıca posta ve haber alma işleri de çok ileri düzeyde idi.

Sâsaniler, Partlar gibi önemli ticaret güzergâhlarını[3] ellerine geçirmeye çalışmışlardır. Fakat bu çabaları onları batıda Roma (sonra Bizans), doğuda ise

---

[2] Eskiçağ tarihçisi M. A. Kaya da Part Krallığı'nın kurucusu Arsakes'in İskitler (Sakalar) ve Massagetlerle akraba olabileceğine**İlkçağ Tarih ve Uygarlığı**, Pegem Akademi, Ankara, 2015, s. 193.

[3] Özellikle İpek yolu üzerinde menfaat temini için Sasaniler ile Göktürkler arasında yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Bu mücadele**Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 16, Kış 2011, s. 200-7-214.

Kuçan İmparatorluğu (daha sonra aynı bölgede Ak Hunlar) ve Gök Türkler ile karşı karşıya getirmiştir. Sâsanilerin en parlak zamanı, ülke içinde Mezdekilerin dini ve toplumsal şiddet hareketlerine son veren, ülke dışında Bizans ile bir barış antlaşması yapıp, Ak Hunları Ceyhun Nehri'nin kuzeyine atan ve gösterdiği iyi idare sebebiyle "*Âdil*" lakabı verilen I. Hüsrev [I.Kisra, Anuşirvan-ı Âdil, M.S. 531-579) dönemidir.

I.Hüsrev, önemli ticaret yollarını ele geçirmiş, hatta Yemen'i bile Sâsani eyaleti yapmıştı. Onun döneminde birçok yeni şehrin ve muhteşem sarayın temeli atılmış, ticaret yolları tamir edilmiş ve yeni köprüler yapılmıştır. Antakya, Şam ve Kudüs'ü işgal edip, devletin sınırlarını İskenderiye'ye kadar genişleten, aynı zamanda M.S. 626'da İstanbul'u dahi kuşatan II. Hüsrev'in [Hüsrev Perviz, M.S. 590-628) saltanat yılları ise Sâsanilerin son parlak dönemini oluşturmaktadır. Çünkü onun kazandığı başarılar kalıcı olmamış ve Bizans tekrar toparlanıp kaybettiği toprakları geri almaya başlamıştır. Özellikle İmparator Heraklius (M.S.610-641) zamanında Bizans ordularının Sâsani başkentine kadar uzanan seri seferleri İranlıların gücünü tamamıyla yok etmiştir. Bu sırada Bizans-Sâsani çekişmesinden yararlanmak isteyen Araplar da kapıdaydılar.

İslâm Ordularının İran'a Girişi

M.S.7. yüzyılda İran'a Arapların taarruzu başlamıştır. Sâsani-Bizans çekişmesinden yararlanan Araplar, İslâm'ın gücü ile giderek Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde yayılma şansı elde etmişlerdir. Arap-İslâm yönetimi İran'da yeni bir devlet yapısı kurup, İran halkının Müslümanlaşmasını sağlamıştır. H.z. Ömer (634-644) devrinde 637 yılında Kadisiye Zaferi, 638 yılında Celûlâ Zaferi ve 642 yılındaki Nihavend Zaferi ile Sâsanilere ağır darbeler indirilmiş ve böylece İslâm ordularının önündeki engel kaldırılmıştır. Daha sonraki yıllarda İran'ın ortasındaki İsfahan'dan Ceyhun'un batısına kadar Horasan bölgesi ve Hazar Denizi'nin batısında bulunan Derbent şehri Müslümanların eline geçmiştir. Artık, 400 yıllık Sâsani İmparatorluğu sona ermiş ve İran, Mısır, Suriye ve Mezopotamya gibi büyük İslam İmparatorluğu'nun bir eyaleti haline gelmişti. Emevi (661-750) ve Abbasi (750-1258) İmparatorlukları döneminde İran halkı tümüyle Müslümanlaştı. Ancak Fars ve Kirman gibi ana yollardan uzak eyaletlerde Zerdüştîler kendi inançlarını korumaya devam ettiler. Emeviler döneminde I. Yezid'in (681-683) iş başına gelmesiyle aşırı Arap milliyetçisi politikalar devreye girince İran, bu hanedana karşı yapılan muhalefetin merkezi durumuna geçti. Zaten geçmişte de H.z Ali–Muaviye mücadelesinde İranlılar, H.z. Ali'yi tutmuşlardı.

Emevi Devleti'ni yıkan Abbasi isyanında Horasan'da faaliyet gösteren Ebu Müslim, İranlı köylüler ve Emevilerden hoşnut olmayan Arab kabilelerini kendi tarafına çekmeyi başarmıştı. Böylece Abbasiler, İranlıların yardımı ile Araplara karşı 750 yılında kesin zafer kazandılar ve bu isyan neticesinde yıkılan Emevi Devleti'nin yerini Abbasi Devleti aldı. Abbasi Devleti zamanında askeri ve idari zümrelerden pek çok İranlı, Arapların hizmetine girmiştir. Abbasilerin meşhur vezir ailesi Bermekîler, İranlı bir aile idi. Böylece Abbasi Devleti, Sâsani siyasi-idari kurumlarından yoğun bir şekilde etkilendi. Ayrıca devlet idaresinde önemli görevler İranlı bürokrat ve kâtiplere

verilmişti.

Arap hâkimiyeti zamanında birçok Arap kabilesi İran'a yerleştirilmiştir. Bunların içinde Harici ve Şii Araplar da vardı. Böylece çift yönlü bir etkileşim meydana geldi. Bir yandan İslamiyet ve Arapça hızla yayılırken öte yandan yeni gelenler eski İran kültür ve geleneklerinden etkilenmişlerdir. İran'ın Müslümanlaşması ile İslam'ın Altın Çağı olarak adlandırılan Miladi 8-12. yüzyıllar arasındaki İslam Medeniyetinin zirve döneminin oluşmasında Türkler ve Araplar ile birlikte İranlılar da üçüncü unsuru teşkil etmişlerdir.

İran'da iki asır süren Arap hâkimiyeti etkisini birçok alanda olduğu gibi dilde de göstermiştir. 10. yüzyılda Arap hâkimiyetinden sonra artık eski Pers dili (Pehlevi dili) Arap alfabesi ile yazılmaya başlanmış ve resmi vesikalarda Arapça kullanılmaya başlanmıştır. Böylece dile birçok Arapça kelime ve deyim girmiş ve şimdi kullanılan Farsça oluşmuştur. Tabii Selçuklularla birlikte Türkçe de Farsça'ya etki edecek fakat en önemli tesir İlhanlılar ve Timurlular devrinde olacaktır. 19. ve 20. yüzyıllarda İran'a Rus taarruzu ve işgalleri neticesinde Rusça ile aynı dil grubundan olması itibariyle İngilizce de Farsça üzerinde etkili olan dillerdendir. Bu sebeple bugün konuşulan Farsça'da Arapça, Türkçe, Moğolca, Rusça, İngilizce kelime ve deyimler vardır.

İran'a Türk Akınları ve İlk Müslüman-Türk Devletleri

İslâm İmparatorluklarına karşı İran'ın yerli halkı arasından Tâhiriler (821-873), Saffâriler (867-1003), Sâmaniler (874-999) ve Büveyhîler (945-1055), bulundukları bölgelerde kendi hanedanlarını oluşturma çabası içine girmişlerdi. Uzun zamandan beri Arapların dini ve politik üstün egemenlikleri altına girmiş olan İran'ın milli şuuru, Sâmani devrinde özellikle II. Nasır (913-942) ve I. Nuh (942-954) devrindeki parlak idareyle yeniden uyanmıştır. Sâmaniler de tıpkı Abbasiler gibi Türkleri orduda kullanıyorlardı. Bunun bir neticesi olarak yetenekli Türk komutanları gönderildikleri bölgelerde önce hâkimiyet kurup, daha sonra bağımsız hareket ediyorlardı. Böylece 10. asırda Türklerin İran'da yayıldıkları, Türk birliklerinin birbirleri ile mücadele eden valilerin ve prenslerin ordularında mühim bir unsur teşkil ettiği görülmektedir. Bunun güzel bir örneği, Samanilere bağlı olup daha sonra Gazne'de hâkimiyet kuran Alp Tekin ve onun ardılları olan Gaznelilerdir.

Sâmanilerden sonra bir süre Gazneliler (963-1187) İran'a hâkim olmuşlardır. Gazneliler, Irak-ı Acem'den Hindistan'a kadar uzanan geniş bir alanda hâkimiyet kurmuşlardı. Gaznelilerin en parlak dönemi Sultan Mahmut (997-1030) devri olmuştur. Gazneli Sultan'ı Mahmut, 1026 senesinde İran'a girip Rey şehrini almıştı. Yine Farsça'nın şâheseri sayılan Firdevsi'nin (934-1020) Şehnâmesi de bu dönemde kaleme alınmış ve Gazneli Sultan'ı Mahmut'a sunulmuştu. Sâsani mirasıyla İslam devlet geleneğinin birleşmesi Sâmânoğulları, Saffarî, Büveyhî ve Gazneli devletleri için bürokratik anlamda bir model teşkil etmişti.

11. yüzyılın ortalarında, Şii Büveyhi Hanedanı (925-1062) İran'a egemen olmaya çalışırken Gazneli Devleti'ni Dandanakan Savaşı'nda mağlup edip, onların elinden Horasan ve Sistan'ı alan Selçuklular ortaya çıkmış ve bütün İran, uzunca bir süre Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157) yönetimi altında kalmıştır. Aslında Oğuz

grupları 1029 yılından itibaren doğu ve kuzey İran'a göç etmeye başlamışlardı.

Selçuklu hâkimiyetinin siyasi merkezi Nişabur, Rey, İsfahan, Merv ve Hemedan gibi eski İran şehirleriydi. Bu dönemde bürokratik kademelerde pek çok İranlı görev aldı. Selçuklu idaresi boyunca İran'da birçok bilim adamı yetişmiş, bu bilim adamları teknoloji, bilim ve tıbba katkı sağlayacak çok sayıda eser kaleme almışlardır. Selçuklu sarayı, İran dilini ve edebiyatını koruyup geliştirmede en az Sâmani ve Gazneli sarayları kadar önemli idi. Öyle ki resmi yazışmalarda ve bürokraside Nizamülmülk'ten itibaren Farsça kullanılmıştır. Böylece Selçuklu dönemi, Farsça konuşan bürokratik kesimin ve Fars dilli bürokrasinin İran coğrafyasında kökleşmesinin ilk aşamasını oluşturmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Karahıtay İstilası (1141) ve Oğuz İsyanı (1153) neticesinde sona erince İran'da siyasi hâkimiyet küçük hanedanların ve atabeglerin eline geçti. Daha sonra bu alanda yeni bir Türk devleti olarak Harzemşahlar İmparatorluğu (1097-1231) faaliyet göstermiştir. Harzemşah Muhammed, Horasan'dan sonra Mâzenderan, Mâveraünnehir, Kirman ve Irak-ı Acem'i topraklarına katarak yaklaşık yarım asırlık bir süreden beri kesintiye uğrayan İran coğrafyasının siyasi birliğini yeniden kurmuştur. Fakat çok geçmeden 13. yüzyılın ilk yarısında, Azerbaycan ve İran'a Moğol akınları başlamıştır. Moğollara karşı direnen Harzemşah Muhammed'in büyük oğlu Celaleddin Harzemşah'ın öldürülmesinden sonra dağılan Harzemşahlar Devleti yerine İlhanlı Devleti (1256-1335) kurulmuş ve yaklaşık bir asır boyunca İran'a hâkim olmuşlardır.

İlhanlılar, bürokratik ve idari alanda yavaş yavaş İran geleneklerini benimsemişlerdir. Özellikle Gazan Han'ın İslam'ı kabulü ve içtimai, idari ve iktisadi sahalarda yaptığı reformlarla bu süreç daha da hızlanmıştır. İran'daki Moğol hâkimiyeti kısa sürmesine rağmen önemli izler bırakmıştır. Moğol istilası sırasında başta Horasan şehirleri olmak üzere önemli yerleşim merkezleri büyük oranda zarar görmüştür. Moğol istilasının ortaya çıkardığı karanlık tablo, toplumda kendine güvensizlik ve dünyevi hayattan kaçış şeklinde tezahür etmiştir. Böylece İran'da dini-tasavvufi hareketlerin güçlenip gelişmesi için uygun bir zemin oluşmuştu. Fakat tüm bunlara rağmen İran'da İlhanlılar devrinde bazı yeni kentler kurulup (Sultaniye gibi), Tebriz ve Meraga gibi şehirlerde önemli imar faaliyetleri yapılmıştır. İlhanlılar devrindeki yoğun göçler neticesinde İran coğrafyası Türkleşmeye devam etmiştir. Bu dönemde devlet kademesinde yine İranlı vezirlerden yararlanılmıştır.

İlhanlı hâkimiyetinden sonra İran, bir ara Celayirliler (1340-1431), Çobanoğulları (1337-1357) ve Muzafferîler (1314-1393) gibi bazı boy ve oymakların hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Daha sonra Timur (1370-1405), yerel hanedanlara ve yönetimlere son verip İran'da bir süre siyasi birliği sağladıysa da onun ölümünden kısa bir süre sonra yaşanan taht mücadeleleri sırasında İran'ın siyasi birliği tekrar bozuldu. Özellikle Timur'un oğlu Şahruh'un ölümü (1447) üzerine başlayan taht mücadeleleri sırasında Horasan ve Doğu İran büyük tahribata uğramış ve devlet zayıflayarak toprakları bölünmüştür.

İlhanlılar ve Timurlular devrinde çok sayıda Moğolca ve Türkçe kelime Farsça'ya girmiştir. Özellikle İlhanlılar çağında gerek Türkçe ve gerek Moğolca'nın edebi ve konuşma dili olarak İran'da ehemmiyet kazandığı ve edebi Farsça'ya birçok

Türk ve Moğol kelimelerinin girdiği görülmektedir.

Timur'un ölümünden ve tesis ettiği birliğin sarsılmasından sonra Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında Kara Koyunlular (1365-1469) ile Ak Koyunlular arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Fakat Cihan Şah'ın 1467'de Uzun Hasan'a mağlup olup öldürülmesinden sonra Kara Koyunlu toprakları Ak Koyunluların eline geçmiştir. Böylece Doğu Anadolu'da bir Türkmen devleti kuran Ak Koyunlular (1403-1507), İran'ın yeni egemen gücü konumuna gelmişlerdir. Bu iki Türkmen devleti zamanında özellikle Doğu Anadolu'dan Azerbaycan ve İran'a yoğun Türkmen göçü yaşanmıştır.

16. yüzyılın başında İran'da yayılmakta olan Şii hareketinin önderi Şeyh İsmail, Ak Koyunlu Devleti'ne son vererek Tebriz'de Safevî Devleti (1501-1736) ve şahlığını ilan etmiştir.

Türkmen Devletleri Döneminde İran

Safevi Devleti, Şah İsmail'in 16. yüzyılın başında Ak Koyunlu Devleti'ne son verip başkent Tebriz'de tahta oturmasıyla başlamış oluyordu. İsmail Bahadır Han, şahlığını ilan etmesine müteakip On İki İmam Şiiliği resmi mezhep konumuna getirmiştir. Şah Abbas'a kadar Türkmen aşiretlerinin ve Türkmen süvarilerinin etkin olduğu devlette, Şah Abbasla birlikte ateşli silahlarla mücehhez, modern ve düzenli bir orduya geçilmiş ve Osmanlı benzeri bir devşirme ordusu ihdas edilerek devlet yönetimiyle orduda Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin etkisi azaltılmaya çalışılmıştır.

Safevi Devleti'nin zayıflamasıyla İran coğrafyası Afgan işgaline ve bunu müteakip aşiretlerin savaş arenası haline gelmiştir. Daha sonra Afşarların Kırklu oymağından Nadir Bey'in sahneye çıkmasıyla devlet toparlanmış ve Osmanlı Devleti ile Rusya'ya kafa tutar hale gelmiştir. Nadir Bey Afşar, Afganlarla mücadele etmiş ve daha sonra şahlığını ilan ederek Hindistan'a dahi sefer düzenlemiştir.

Nadir Şah devrinde Caferilik mezhebi çerçevesinde Osmanlı Devleti ile dinî manadaki anlaşmazlıkların giderilmesine çalışıldıysa da istenen başarı elde edilememiştir.

Orta Asyalı büyük fatihlerin sonuncusu sayılan Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra kısa bir süre İran'da Zend hâkimiyeti yaşanmış fakat iç karışıklıklardan başarıyla çıkmasını bilen Kaçar Türklerinden Ağa Muhammet Han (1795-1797) ile birlikte Kaçar Hanedanlığı dönemi başlamıştır.

Kaçar Hanedanlığı dönemi Rus, Fransız ve İngiliz baskılarının İran'da yoğun olarak yaşandığı ve bugün de İran'da insanlar tarafından çok hoş hatırlanmayan bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Zira en fazla toprak kayıpları bu devirde yaşanmış ve İran coğrafyası, Rus ve İngiliz nüfuz bölgelerine ayrılmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında -Kaçarların son zamanlarına doğru- Osmanlı Devleti ile olan münasebetleri daha dostane bir şekle büründürmek hususunda özellikle II. Abdülhamit'in duyarlı siyaseti, Kaçar devlet adamlarından Türk dostu olanların gayreti ve bazı Kaçar Şahlarının (1873'de Nâsırüddin Şah, 1900'de Muzafferüddin Şah) İstanbul'u ziyaretleriyle ilerleme kaydedildiği aşikârdır.

I. Dünya Savaşı'nın ardından oldukça zayıflayan İran'da Mazenderan doğumlu

bir Kaçar subayı olan Rıza Han, Kaçar hükümdarı Ahmet Şah'ın Avrupa'da olmasından istifade ile yönetimi ele geçirmiş ve 1925 yılından itibaren İran'da Pehleviler devri başlamış ve 1000 yıllık bir Türk hâkimiyetinden sonra idare tekrar Farslara geçmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurcusu Gazi Mustafa Kemal ile çağdaş olan Rıza Şah Pehlevi, Türkiye'de cumhuriyetin ilanından sonra İran'da da cumhuriyetin kurulmasına heveslenmiş fakat mollalar ve feodal yapı karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştır. Mustafa Kemal'in Rıza Şah'ı cumhuriyeti ilan edememesinden dolayı kızarak bir müddet geç tebrik ettiği bilinen bir gerçektir. Zira Mustafa Kemal, İran ve Türkiye'de eş zamanlı olarak cumhuriyet idaresinin tesisi hususuna, emperyal güçler karşısında mukavemet için çok önem veriyordu.

Safevi, Afşar ve Kaçar dönemlerinde Türkmen aşiretleri oldukça sık yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Çünkü iktidarı eline alan her hükümdar, kendi bölgesinde güçlenen ve merkez için tehlike oluşturabilecek aşiret gruplarının olmasını istemiyordu. Bu sebeple bu üç evrede de aşiretler yoğun ve güçlü oldukları bölgelerden alınıp dağıtılmışlardır. Bu husus, İran coğrafyasında Türk etkisini zedelediği gibi Türkçe'nin yaygınlığını da azaltmıştır.

İran coğrafyasında kurulan Safevi-Afşar-Kaçar Hanedanlıları Orta Asya'da kurulmuş olan Hun-Göktürk-Uygur silsilesine benzetilirse kanaatimizce hatalı olmayacaktır. Zira bu devletler nasıl siyasi ve kültürel olarak birbirlerinin devamıysa Safevi-Afşar ve Kaçar devletleri de siyasi, kültürel ve teşkilat açısından birbirlerinin izindedirler.

Sonuç

İran coğrafyası, ilk çağlardan itibaren sahip olduğu beşeri, fiziki ve stratejik imkânlar sebebiyle birçok kavim ve hükümdarın dikkatini çekerek istilalara uğramıştır. Pers ve Sasanilerin yönetimlerinin ardından İslâm fetihleri başlamış ve daha sonra yerel hanedanların ardından Türk ve Moğol dönemleri yaşanmıştır. Timur, Ak Koyunlu ve Kara Koyunlu idarelerinden sonra 16. yüzyılda kurulan Safevi Devleti ile İran coğrafyası tekrar eski sınırlarına dönmüştür. Fakat bu uzun sürmemiş ve 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren zayıflamaya başlayan Safevi Devleti, Afgan istilasına maruz kalmıştır. Ardından yaşanan kargaşalık devrinin sonunda Afşar oymağından çıkan Nadir Şah, devleti tekrar eski gücüne kavuşturmuştur. Nadir Şah'ın katledilmesinden sonra yaşanan mücadelelerin sonunda Kaçar Türklerinin hâkimiyeti ele geçirmesiyle İran'daki son Türk devleti olan Kaçar Hanedanı (1795-1925) devri başlamıştır. Fakat bu hanedanlık da hükümdarların kabiliyetsiz ve ileri görüşlü olmaması sebebiyle zayıflayarak Rus ve İngiliz sömürüsüne açık duruma gelmiştir.

I. Dünya Savaşı'nın ardından 20. yüzyılın ilk yarısında iyice zayıflayan İran'da Kaçar sarayında yetişmiş olan Mazenderanlı bir subay Rıza Han, 1925 yılında başkent Tahran'da tac giymiş ve Kaçar hükümdar soyunu ülke dışına çıkararak Pehlevi Hanedanlığı'nı ihdas etmiştir. Tabii Kaçar Hanedanlığı nasıl Rus ve İngiliz sömürüsü altında çöktüyse Pehleviler de Rus-İngiliz ve nihayetinde Amerika Birleşik Devletleri'nin emelleri doğrultusunda batağa sürüklenmiştir. Son olarak Avrupa'dan

özellikle de Fransa'dan destek gören –bir ara da Türkiye'de yaşamış olan- Ayetullah Humeyni, 1979 yılında ülkesine dönmüş ve devrim yaparak İran İslâm Cumhuriyeti'ni kurmuştur.

Safevilerle başlayan süreç İran'ı bir bütün halinde Şii yapmıştır. Safevilerin en güçlü hükümdarı Şah Abbas, Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin etkinliğine darbe vururken aynı zamanda İran coğrafyasındaki Türk etkisine de darbe vurmuş oluyordu. Artık devletinin yönü Şii+Fars temelli bir eksene kaymıştı. Bu yapı Safevilerin ardılları olan Afşar ve Kaçar hanedanlıları zamanında da devam etmiş ve en sonunda 1925 yılında idarenin Fars kökenli Pehlevi hanedanına geçmesiyle ivme kazanmıştır. 20. yüzyılın başlarında her kabile kendi dilini konuşurken Rıza Şah Pehlevi'nin Farsça'yı resmi dil yapmasıyla dil olarak bütünlük sağlanmış ve Şii+Fars [Farsça konuşan] temelli bütünleşik bir İran ortaya çıkmıştır. Bugün de İran'da yaşayan haklar için Şiilik bütünleştirici yapısıyla (yaşayışta v.s.) önce gelmekte milliyet ise ikinci unsur olarak zikredilmektedir. Zaten İranlı olma vurgusu genellikle etnik kökenden evvel söylenmektedir. Bu bilincin oluşmasında Safevilerin etkisi kanaatimizce yadırganamayacak kadar güçlüdür. Zira İran'ı bütünleştiren süreçte onların ve ardılları olan Türkmen hanedanlarının rolü büyüktür.

KAYNAKÇA

Aalto, Pentti, "İslamiyet Öncesinde Türklerin İran Münasebetleri", Çev: M. Turgut Berbercan, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt 23, İstanbul, 2013, s. 189-213.

Abrahamian, Ervand, **Modern İran Tarihi**, Çev: Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Altungök, Ahmet, **İslâm Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

Eski İran'da Din ve Toplum (M.S. 226-652), Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

Attar, Aygün, **İran'ın Etnik Yapısı,** Divan Yayıncılık, Ankara, 2006.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, **Şah Abbas ve Zamanı**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

Bala, Mirza, "İran (Tarihi Bakış)", **İA,** İstanbul, 1950, C. 5, s. 1015-1028.

Briant, Pierre, **A History of the Persian Empire (From Cyrus to Alexander)**, Translated by Peter T. Daniels, Indiana, 2002.

Brockelmann, Carl, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi,** Çev: N. Çağatay, 2. Baskı, TTK, Ankara, 2002.

Browne, E. G., **A Literary History of Persia (From the Earliest Times to Firdawsi)**, London, 1909.

Cin, Barış, **Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Djalili, M. R.-Kellner, T., **İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Çev: R. Uzmen, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.

Durmuş, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.

Firdevsî, **Şahnâme**, Çeviren: Necati Lugal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.

Frye, Richard N., **The Golden Age of Persia (The Arabs in the East)**, Phoenix Press, London, 2000.

Garthwaite, Gene R., **İran Tarihi**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2011.

Göyünç, Nejat, "Muzafferüddin Şah ve II. Abdülhamit Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri", **İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 137-169.

Ghirshman, Roman, **Târih-i İran (Ez Âgâz tâ İslâm)**, Tercüme: Muhammed Muin, İntişârât-ı Sepehr Edeb, Tahran, 1392.

Günaltay, M.Ş., **İran Tarihi,** TTK, Ankara, 1987.

Gündüz, Tufan, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

Güven, İsmail, "Yakın Doğu Uygarlıkları", **Uygarlık Tarihi,** Pegem A Yayıncılık, Ankara, 2010, s. 197-208.

Karadeniz, Yılmaz, **İran Tarihi (1700-1925)**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925), Bakış Yayınları, İstanbul, 2006.

Kaçarlar Döneminde İran (1795-1925), Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

"I. Hüsrev Dönemi'nde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk

Mücadelesi (531-579)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 16, Kış 2011, s. 200-7-214.

Karaköse, Hasan, **Ortaçağ Tarihi ve Uygarlığı**, Ankara, 3. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, 2006.

Kaya, M. Ali, **İlkçağ Tarih ve Uygarlığı**, Pegem Akademi, Ankara, 2015.

"Parthlar (Arsaklar) ve İ.Ö. I. Yüzyılın İlk Yarısında Parth-Roma İlişkileri", **Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı**, Beta Basım Yayın, İzmir, 1999, s. 407-425.

Türkiye'nin Eski Çağ Tarihi ve Uygarlıkları, İlya İzmir Yayınevi, 2012, C. II.

Kılıç, Remzi, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001.

Köprülü, Fuad, "Azeri", **İA**, İstanbul Maarif Matbaası, 1944, C. 2, s. 118-151.

Ksenophon, **Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paidea)**, Çev: F. Akderin, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2007.

Kuhrt, Amelie, **Eski Çağ'da Yakındoğu**, Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Kütükoğlu, Bekir, **Osmanlı-İran Siyâsî** Münâsebetleri, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1913.

Lambton, Ann K., **Landlord and Peasant in Persia**, I. B. Tauris & Co Ltd, London-New York, 1991.

Metin, Barış, **Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2012.

"Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2012, Sayı: 2, s. 157-187.

Mukaddem, A.Saffar, Temeddün-i **Zeban-ı Fârisi,** Cild-i Çeharom (Tarih, Ferheng ve İran), Şûrâ-yi Gostereş-i Zeban ve Edebiyât-ı Fârisi,

Tehran, 1386.

Naskali, Esko, “İran (Başlangıçtan Müslümanlar Tarafından Fethine Kadar)”, **DİA**, İstanbul, 2000, C. 22, s. 394-395.

Olmstead, A. T., **History of the Persian Empire**, The University of Chicago Press, Chicago, 1970.

Ögel, Bahaeddin, “Batı Göktürk Devleti”, **Tarihte Türk Devletleri**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 1987, C. I, s. 117-120.

Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

“Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar”, **İran Şehinşahlığı’nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s. 351-366.

Özçelik, Nazmi, **İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2002.

Özgüdenli, O. Gazi, “İran (Fetihten Safevilere Kadar)”, **DİA**, İstanbul, 2000, C. 22, s. 395-400.

Saray, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Sümer, Faruk, **Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,** Ankara, TTK, 1999.

“Safevi Tarihi İle İlgili İncelemeler: I. ve II. Abbas Devirleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 69, 1990, s. 9-32.

Sykes, P. M., **A History of Persia**, Macmillan and Co. Limited, London, 1915.

Tapper, Richard, **İran’ın Sınır Boylarında Göçebeler**, Çev: F. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.

Tezcan, Mehmet, “Turkmenia’da Hüküm Süren Önemli Bir Kabile Olarak

Sakaların (A) Parni Boyu ve Bunun, İran'ın Kuzey-Doğu Bölgesi Horasan'daki Apar Bölgesi İle Alakası", **Cedrus** II (2014), s. 55-73.

Turan, Osman, **Kunlar ve Eski Türkler [Hunlar ve Selçuklular Çağında Türkler]**, Haz. Altan Çetin-Bilal Koç, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2014.

Wiesehöfer, Josef, **Antik Pers Tarihi**, Çev: Mehmet Ali İnci, Telos Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Yıldırım, Nimet, **İran Edebiyatı**, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

İran Mitolojisi, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Türkmen Devletleri Devresinde İran

İslâm İmparatorluklarına karşı İran'ın yerli halkı arasından Tâhiriler (821-873), Saffâriler (867-1003), Sâmaniler (874-999) ve Büveyhîler (945-1055), bulundukları bölgelerde kendi hanedanlarını oluşturma çabası içine girmişlerdi. Uzun zamandan beri Arapların dini ve politik üstün egemenlikleri altına girmiş olan İran'ın milli şuuru, Sâmani devrinde özellikle II. Nasır (913-942) ve I. Nuh (942-954) devrindeki parlak idareyle yeniden uyanmıştır. Sâmaniler de tıpkı Abbasiler gibi Türkleri orduda kullanıyorlardı. Bunun bir neticesi olarak yetenekli Türk komutanları gönderildikleri bölgelerde önce hâkimiyet kurup, daha sonra bağımsız hareket ediyorlardı. Böylece 10. asırda Türklerin İran'da yayıldıkları, Türk birliklerinin birbirleri ile mücadele eden valilerin ve prenslerin ordularında mühim bir unsur teşkil ettiği görülmektedir. Bunun güzel bir örneği, Samanilere bağlı olup daha sonra Gazne'de hâkimiyet kuran Alp Tekin ve onun ardılları olan Gaznelilerdir.

Sâmanilerden sonra bir süre Gazneliler (963-1187) İran'a hâkim olmuşlardır. Gazneliler, Irak-ı Acem'den Hindistan'a kadar uzanan geniş bir alanda hâkimiyet kurmuşlardı. Gaznelilerin en parlak dönemi Sultan Mahmut (997-1030) devri olmuştur. Gazneli Sultan'ı Mahmut, 1026 senesinde İran'a girip Rey şehrini almıştı. Yine Farsça'nın şâheseri sayılan Firdevsi'nin (934-1020) Şehnâmesi de bu dönemde kaleme alınmış ve Gazneli Sultan'ı Mahmut'a sunulmuştu. Sâsani mirasıyla İslam devlet geleneğinin birleşmesi Sâmânoğulları, Saffarî, Büveyhî ve Gazneli devletleri için bürokratik anlamda bir model teşkil etmişti.

11. yüzyılın ortalarında, Şii Büveyhi Hanedanı (925-1062) İran'a egemen olmaya çalışırken Gazneli Devleti'ni Dandanakan Savaşı'nda mağlup edip, onların elinden Horasan ve Sistan'ı alan Selçuklular ortaya çıkmış ve bütün İran, uzunca bir süre Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157) yönetimi altında kalmıştır. Aslında Oğuz grupları 1029 yılından itibaren doğu ve kuzey İran'a göç etmeye başlamışlardı.

Selçuklu hâkimiyetinin siyasi merkezi Nişabur, Rey, İsfahan, Merv ve Hemedan gibi eski İran şehirleriydi. Bu dönemde bürokratik kademelerde pek çok İranlı görev

aldı. Selçuklu idaresi boyunca İran'da birçok bilim adamı yetişmiş, bu bilim adamları teknoloji, bilim ve tıbba katkı sağlayacak çok sayıda eser kaleme almışlardır. Selçuklu sarayı, İran dilini ve edebiyatını koruyup geliştirmede en az Sâmani ve Gazneli sarayları kadar önemli idi. Öyle ki resmi yazışmalarda ve bürokraside Nizamülmülk'ten itibaren Farsça kullanılmıştır. Böylece Selçuklu dönemi, Farsça konuşan bürokratik kesimin ve Fars dilli bürokrasinin İran coğrafyasında kökleşmesinin ilk aşamasını oluşturmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Karahıtay İstilası (1141) ve Oğuz İsyanı (1153) neticesinde sona erince İran'da siyasi hâkimiyet küçük hanedanların ve atabeglerin eline geçti. Daha sonra bu alanda yeni bir Türk devleti olarak Harzemşahlar İmparatorluğu (1097-1231) faaliyet göstermiştir. Harzemşah Muhammed, Horasan'dan sonra Mâzenderan, Mâveraünnehir, Kirman ve Irak-ı Acem'i topraklarına katarak yaklaşık yarım asırlık bir süreden beri kesintiye uğrayan İran coğrafyasının siyasi birliğini yeniden kurmuştur. Fakat çok geçmeden 13. yüzyılın ilk yarısında, Azerbaycan ve İran'a Moğol akınları başlamıştır. Moğollara karşı direnen Harzemşah Muhammed'in büyük oğlu Celaleddin Harzemşah'ın öldürülmesinden sonra dağılan Harzemşahlar Devleti yerine İlhanlı Devleti (1256-1335) kurulmuş ve yaklaşık bir asır boyunca İran'a hâkim olmuşlardır.

İlhanlılar, bürokratik ve idari alanda yavaş yavaş İran geleneklerini benimsemişlerdir. Özellikle Gazan Han'ın İslam'ı kabulü ve içtimai, idari ve iktisadi sahalarda yaptığı reformlarla bu süreç daha da hızlanmıştır. İran'daki Moğol hâkimiyeti kısa sürmesine rağmen önemli izler bırakmıştır. Moğol istilası sırasında başta Horasan şehirleri olmak üzere önemli yerleşim merkezleri büyük oranda zarar görmüştür. Moğol istilasının ortaya çıkardığı karanlık tablo, toplumda kendine güvensizlik ve dünyevi hayattan kaçış şeklinde tezahür etmiştir. Böylece İran'da dini-tasavvufi hareketlerin güçlenip gelişmesi için uygun bir zemin oluşmuştu. Fakat tüm bunlara rağmen İran'da İlhanlılar devrinde bazı yeni kentler kurulup (Sultaniye gibi), Tebriz ve Meraga gibi şehirlerde önemli imar faaliyetleri yapılmıştır. İlhanlılar devrindeki yoğun göçler neticesinde İran coğrafyası Türkleşmeye devam etmiştir. Bu

dönemde devlet kademesinde yine İranlı vezirlerden yararlanılmıştır.

İlhanlı hâkimiyetinden sonra İran, bir ara Celayirliler (1340-1431), Çobanoğulları (1337-1357) ve Muzafferîler (1314-1393) gibi bazı boy ve oymakların hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Daha sonra Timur (1370-1405), yerel hanedanlara ve yönetimlere son verip İran'da bir süre siyasi birliği sağladıysa da onun ölümünden kısa bir süre sonra yaşanan taht mücadeleleri sırasında İran'ın siyasi birliği tekrar bozuldu. Özellikle Timur'un oğlu Şahruh'un ölümü (1447) üzerine başlayan taht mücadeleleri sırasında Horasan ve Doğu İran büyük tahribata uğramış ve devlet zayıflayarak toprakları bölünmüştür.

İlhanlılar ve Timurlular devrinde çok sayıda Moğolca ve Türkçe kelime Farsça'ya girmiştir. Özellikle İlhanlılar çağında gerek Türkçe ve gerek Moğolca'nın edebi ve konuşma dili olarak İran'da ehemmiyet kazandığı ve edebi Farsça'ya birçok Türk ve Moğol kelimelerinin girdiği görülmektedir.

Timur'un ölümünden ve tesis ettiği birliğin sarsılmasından sonra Doğu Anadolu ve Azerbaycan coğrafyasında Kara Koyunlular (1365-1469) ile Ak Koyunlular arasında hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Fakat Cihan Şah'ın 1467'de Uzun Hasan'a mağlup olup öldürülmesinden sonra Kara Koyunlu toprakları Ak Koyunluların eline geçmiştir. Böylece Doğu Anadolu'da bir Türkmen devleti kuran Ak Koyunlular (1403-1507), İran'ın yeni egemen gücü konumuna gelmişlerdir. Bu iki Türkmen devleti zamanında özellikle Doğu Anadolu'dan Azerbaycan ve İran'a yoğun Türkmen göçü yaşanmıştır.

16. yüzyılın başında İran'da yayılmakta olan Şii hareketinin önderi [Şeyh] İsmail, Ak Koyunlu Devleti'ne son vererek Tebriz'de Safevî Devleti (1501-1736) ve şahlığını ilan etmiştir.